

La crisi agrària de principis del segle XIX a l'Horta de València (1807-1840): transformacions i actituds a una comarca d'agricultura intensiva*

per José Ramón Modesto Alapont

Llicenciat en història per la Universitat de València

Un dels tòpics més arrelats en la imatge que els valencians tenen de la seua història fa referència a un passat caracteritzat per un món agrari estable i harmònic. Els estudis històrics han anat desfent progressivament aquesta imatge idíl·lica. Però, al mateix temps, han topat amb alguns trets que feien de l'Horta de València una comarca peculiar i que donaven al seu sistema agrari una certa estabilitat: la moderació en el moviment de la renda, la continuïtat familiar dels arrendataris en les parcel·les i la tolerància dels propietaris a l'endeutament.

Al llarg de la segona meitat del segle XIX els crítics del rendisme valencià explicaven aquests comportaments com el fruit de l'escàs esperit empresarial i de la poca implicació dels propietaris valencians en l'explotació de la terra, així com d'una postura paternalista amb els seus colons. A la dècada de 1960 aquesta certa estabilitat fou explicada partint del recurrent esquema de les «pervivències feudals». L'estabilitat dels colons era la conseqüència de la derivació de l'emfiteusi —predominant segons aquest esquema en el sistema productiu del feudalisme valencià— cap a l'arrendament a curt termini gràcies a l'ascens de la burgesia. Cap d'aquestes explicacions han resistit la crítica de la investigació històrica posterior i els seus supòsits s'han manifestat sovint ben febles.

El nostre treball vol donar una nova explicació al comportament de propietaris i arrendataris de l'Horta de València plantejant la seua actitud no com el resultat d'unes pautes de conducta i uns interessos de classe preestablerts, sinó com el fruit d'una reunió de factors conjunturals interrelacionats i de la voluntat dels protagonistes després de l'examen i la deliberació de les alternatives viables davant d'un escenari canviant. L'estudi de les transformacions del sistema agrari de la comarca de l'Horta i els comportaments de propietaris i colons, en un període dominat per la crisi econòmica i social i per la revolució liberal, pot ajudar-nos a comprendre millor les característiques pròpies de la comarca i apropar-nos a la seua realitat històrica.

* El present article s'emmarca en una investigació dirigida per Jesús Millán i publicada recentment: J. R. MODESTO ALAPONTE, *A ús i costum de bon llaurador. L'arrendament de terres a l'Horta de València, 1780-1860*, València, Afers, 1998. Es realitzà amb el suport d'una Ajuda a la Investigació concedida per la Institució Valenciana d'Estudis i Investigació. Així mateix aquest treball s'inclou en el Projecte d'investigació PB95-1.100 de la DGCYT del Ministeri d'Educació i Ciència.

1. *Un temps de transformació*

El segle XIX s'obrí amb un llarg període de crisi econòmica i canvi social que ha estat interpretat *«como una etapa de transformación dentro del marco general de transición al capitalismo y de surgimiento de una economía industrial»*.¹ La crisi agreujà les contradiccions internes del vell sistema feudal, que es manifestava incapaç d'augmentar la producció agrària i integrar el mercat al ritme de les necessitats d'una població que havia crescut notablement, i donà el cop de gràcia a una estructura agrària que mantenia una forta presència d'elements feudals al costat d'un desenvolupament notable d'elements contractuals i de propietat plena.

Enric Tello ha fet una interessant interpretació dels diferents aspectes econòmics i socials que conflueixen en la crisi d'inicis del XIX.² El creixement que caracteritzà el segle XVIII s'havia fonamentat, segons el seus plantejaments, en una sèrie de factors que al llarg de les dues darreres dècades del segle mostraven símptomes d'esgotament. La disponibilitat de terra, el fort creixement demogràfic i la bona eixida comercial que molts dels productes tingueren van permetre un complex procés de creixement basat, segons zones, en l'extensió del conreu, l'especialització o la diversificació. A les zones on el creixement es basà en l'explotació extensiva del cereal amb nous rompiments, la tendència als rendiments decreixents de les terres de pitjor qualitat es manifestà a partir de la segona meitat del segle, aguditzat per l'escassetat d'adobs orgànics. El conreu solament es pogué rendibilitzar mentre l'augment dels preus contrarestava la minva dels rendiments. El rosari de conflictes bèl·lics, així com la política inflacionista, dificultaven l'arribada de cereals barats de l'exterior i mantingueren el creixement dels preus del blat fins l'esclat de la guerra del Francès. Després de l'escassetat dels anys de la guerra, la pau introduí canvis substancials. L'arribada del gra a baix preu i el canvi cap a una política deflacionista feren descendir els preus dels cereals. Aquest canvi provocà la primera crisi de superproducció reduint els preus, impossibilitant la venda de blat de les zones interiors als mercats litorals aprovisionats des de l'exterior i convertint en ruïnosa alguns negocis com l'arrendament de delmes. A les zones on el creixement es fonamentà en l'especialització, la seua continuïtat depenia del bon funcionament del comerç. La constant situació de guerra de les darreres dècades del segle i la pèrdua definitiva de gran part del mercat colonial reduí dràsticament la demanda. Els productes especialitzats perderen gran part del seu mercat i reduïren visiblement les cotitzacions. L'esgotament del creixement extensiu, la baixada dels preus i el tancament del mercat, imposaren un període de crisi que obligava a la transformació i recomposició de les possibilitats de creixement.

1. J. FONTANA, «La crisis agraria de comienzos del siglo XIX y sus repercusiones en España», dins A. GARCIA i R. GARRABOU (eds.), *Historia agraria de la España contemporánea*, vol. I, Barcelona, Crítica, 1985, 115.

2. DD.AA., *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*, vol. VI, *La gran transformació*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1997.

Però, seguint l'esquema d'Enric Tello, a la crisi purament econòmica se superposava la crisi social, provocada per l'enfrontament de totes les classes que es beneficiaven de l'explotació de la terra i intentaven mantenir la seua part d'excedents. Aquesta crisi social ajudà a precipitar el canvi i desencadenà la revolució liberal. Segons ha suggerit aquest historiador, fou a partir de 1780 quan els senyors feudals intentaren reafirmar els seus drets i així recuperar-ne alguns que anaven perdent-se per a mantenir els seus ingressos que començaven a reduir-se. Açò provocà la reacció dels llauradors que optaren per la insubordinació, el frau i la conflictivitat antisenyorial. Ara bé, si la crisi tenia efectes sobre la renda feudal, encara eren més forts sobre les rendes de les terres arrendades que no podien beneficiar-se del creixement extensiu. La renda de la terra solament podia augmentar-se mitjançant el creixement de la productivitat de cada parcel·la, que era cada vegada més difícil. Els sectors rendistes lluitaren de valent amb diferents estratègies, incloent-hi postures antifeudals, per mantenir les seues rendes. A aquest conflicte es va unir també l'Estat. La crisi de la hisenda provocà l'augment de la pressió fiscal. Els impostos es pagaven en metàl·lic, la qual cosa obligava els llauradors a acudir al mercat on les seues collites cada cop es cotitzaven menys. La crisi social enfrontà tots els sectors que es beneficiaven de l'excedent agrari: senyors, llauradors, rendistes i el mateix Estat. De l'enfrontament sortiren guanyadores les rendes del tipus capitalista i la propietat.

La conjuntura crítica, molt possiblement, obligava a una profunda transformació de l'agricultura i a redreçar-la a partir de nous elements. La multiplicitat d'estructures agràries comportà que hi hagués més d'una resposta a la crisi. Tanmateix, en totes les zones fou comú que els canvis socials i econòmics de la primera meitat del segle anassen acompanyats de canvis tècnics que aprofundiren la renovació productiva al llarg de la segona meitat. Els condicionaments socials, físics i econòmics de cada zona diversificaren els comportaments dels diferents protagonistes al llarg de la crisi i les vies d'eixida.

La comarca de l'Horta de València va sofrir, a l'igual de la resta del País Valencià, la crisi de començament de segle, donant lloc a un procés de transformació en la seua agricultura. L'Horta es caracteritzava en vigílies de la crisi per la pràctica d'una agricultura intensiva de regadiu de llarga tradició.³ Aproximadament el 80% del sòl agrícola eren terres d'horta gràcies a la qualitat de la terra i a l'òptima distribució de l'aigua del riu Túria. La presència de la gran ciutat, que actuava com a mercat constantment famolenc, havia propiciat al llarg del segle XVIII la implantació en la comarca d'una agricultura dinàmica i molt procliu a la renovació dels seus vincles amb el mercat. El cultiu dominant de les terres d'horta era un conjunt de complexes rotacions on tenia molta importància el blat, la dacsa, el cànem, l'alfals, els fesols i una àmplia gamma de productes hortofructícoles. Així mateix, les fulles de les moreres, que sovint envoltaven les parcel·les, mantenien la indústria de la seda.

A la fi de l'Antic Règim la situació jurídica de la terra de la comarca era molt diversa. La majoria de les poblacions, com ara la d'Alboraia, eren terres de

3. M. ARDIT, *Els homes i la terra al País Valencià (segles XVI-XVIII)*, Barcelona, Curial, 1993.

jurisdicció reial, malgrat haver-hi a la comarca zones de senyoriu tant laic com eclesiàstic. D'igual forma, la gran majoria de les terres, sobretot les de reialenc, eren posseïdes en règim de propietat plena mentre que la resta ho eren en règim d'emfiteusi. En aquests casos els cens acostumaven a estar molt devaluats. Segons càlculs de Joan Romero i José L. Hernández, la propietat o el domini útil es trobava concentrat en mans de la burgesia urbana (41%), de la noblesa (17%) i de l'església (20%), mentre que els llauradors de la comarca solament posseïen el 21% de la superfície. La forma més rendible d'explotar aquestes terres era cedir-les en arrendament a curt termini als llauradors que habitaven les poblacions i partides properes a la ciutat, els quals tenien els coneixements i el treball que l'agricultura intensiva necessitava. Això feia que l'arrendament fos la forma majoritària d'explotació de la terra (88% de la superfície) cultivant-se directament sols part de la terra posseïda pels llauradors.⁴ Mitjançant l'arrendament i el crèdit els propietaris controlaven les seues explotacions que deixaven en mans d'una nombrosa i diversa capa de llauradors. Aquest conjunt de condicionaments propicià que l'articulació del capitalisme sobre aquesta agricultura adquirís uns trets peculiars, que condicionarien els comportaments i les transformacions provocades per la crisi.⁵

2. L'evolució dels preus, la renda i l'endeutament a la comarca de l'Horta

Per tal de comprendre el funcionament de la crisi a la comarca de l'Horta hem recollit l'evolució del preu del blat a la ciutat de València.⁶ Així mateix, hem reconstruït l'ocorregut en dos grups de parcel·les propietat de l'Hospital General, el cinquè propietari en importància de la comarca al voltant del 1828, destacant principalment l'evolució de la renda i l'endeutament.⁷ El primer grup està format per quatre grans parcel·les (entre 3,5 i 7,5 ha), de terra horta de gran qualitat, situades al perímetre més proper a la ciutat, dotades de valuoses infraestructures (alqueries, quadres, basses per a curar cànem, andanes, etc.), arrendades a llauradors benestants i amb capacitat de capitalització, que es cultiven aplicant-hi mà d'obra assalariada i centrades en la producció del blat, cànem i seda. El segon grup està format per set parcel·les petites (entre 0,3 i 2 ha) sense infraestructures, amb terra horta de mitjana qualitat, situades al terme d'Alboraià (a uns 2 km de la ciutat) i arrendades principalment a llauradors amb escassa

4. J. L. HERNÁNDEZ i J. ROMERO, *Feudalidad, burguesía y campesinado en la Huerta de Valencia*, València, Ajuntament de València, 1980, 41-83.

5. J. MILLAN, «L'economia i la societat valencianes, 1830-1914. Les transformacions d'un capitalisme perifèric», dins P. RUIZ (coord.), *Història del País Valencià. Època contemporània*, vol. V, Barcelona, Edicions 62, 1990, 29-76.

6. Hem combinat les sèries de J. M. PALOP, *Hambre y lucha antifeudal. Las crisis de subsistencias en Valencia (siglo xviii)*, Madrid, Siglo XXI, 1977; i les de T. HERNÁNDEZ i J. PIQUERAS, «Materiales para la historia de los precios en Valencia durante el siglo XIX», *Estudios*, 7, 1980, 155-216.

7. Arxiu de la Diputació de València (ADPV): *Hospital General. Propiedades. Libros de Tierras del Santo Hospital*. IV.3.2. Llibres 8 a 12. *Libros de las rentas de los Camilos* VI.4.2. Llibres 23 i 24.

capacitat de capitalització que no tenien terres pròpies i cultiven petites explotacions en arrendament. Tots dos grups són representatius, ja que el 54% de la superfície conreada a la comarca es distribuïa en parcel·les entre 0,3 i 3 ha, i el 22% ho feia en parcel·les compreses entre 3 i 7,5 ha.⁸ Els dos grups es diferencien visiblement en el preu que assolien els arrendaments: les grans es lloguen a l'elevat preu mitjà de 8,35 lliures per fanecada en 1800, mentre que les petites ho fan per menys de la meitat (3,91 ll./fc.).⁹ La reconstrucció realitzada permet, a més d'observar l'evolució de la renda, extraure els endarreriments anuals en els pagaments que pateixen els colons, la qual cosa ens permet mesurar l'endeutament i ens dóna una idea de l'impacte que l'evolució dels preus i la renda està tenint en l'economia dels colons. Per això calculem la mitjana d'annualitats per parcel·les que es deuen cada any. Totes aquestes variables es reflecteixen al quadre núm. 1.

La caiguda dels preus dels cereals és general a tot Europa i es manifestà també amb duresa a València. Com podem veure al quadre i a la gràfica núm. 1, de 1802-1805 a 1809-1811, els preus cauen aproximadament un 30%. És aleshores quan la crisi de subsistència provocada per la guerra de la Independència i la paralització del proveïment exterior produeix una forta carestia del cereal, que es manifesta en un desmesurat augment dels preus. Quan aquests es normalitzen en el quadrienni 1817-1820 ho faran amb uns índexs baixos. La política proteccionista produeix l'ascens dels preus durant els anys 1825-1828. El descens, però, torna a detectar-se amb gran intensitat durant els anys 1829-1836. La progressiva integració del mercat i l'augment de la producció en altres regions, especialment a les zones productores de la Meseta, provocaren un manteniment dels preus baixos durant les dècades que van de 1820 a 1840. La magnitud de la caiguda dels preus es fa visible si observem que des de 1802-1805 a 1833-1836 el descens és del 52%.

A la caiguda dels preus del blat cal superposar la dels preus de la seda. La situació d'enfrontament bèl·lic pràcticament constant amb Anglaterra o França, dificultat el comerç amb els centres seders francesos, destinació de la major part del tràfic. Cal afegir la pèrdua de l'imperi colonial espanyol, on les importacions sederes tenien un potent mercat protegit. El resultat fou la caiguda progressiva dels preus de la seda des de 1790. Llevat de l'augment produït per la guerra de la Independència, després de la caiguda de 1806-1808 els preus no tornaran a recuperar-se fins el 1830.¹⁰

Tot i això, els preus només arrossegaren relativament la renda pactada en la seua caiguda, com es pot veure a la gràfica núm. 2. Als dos grups de parcel·les la renda mostrà una forta resistència i reflectí un descens menor que el dels preus. En les parcel·les més grans la renda cresqué lleugerament de 1800 al quadrienni 1817-1820 de l'índex 100 al 110, mantenint la tendència ascendent que caracteritzà

8. J. L. HERNÁNDEZ i J. ROMERO, *Feudalidad, burguesía...*, 81.

9. 1 ha = 12 fc. (aprox.)

10. R. FRANCH, «La producción de seda en el País Valenciano durante el siglo XVIII: distribución geográfica y evolución», *Noticiario de Historia Agraria*, 8, 1994, 67-98.

el segle anterior. És a partir de 1820 quan la renda mostrà una tendència descendent, en caure bruscament fins arribar a un mínim de 86 punts en el període 1833-1836. La caiguda fou especialment visible als anys 1823 i 1832. Les parcel·les petites mostren un comportament de la renda una mica diferent. El creixement sols es manté fins a la guerra del Francès, situant-se l'índex en 103. A partir de 1816, per tant abans que en les grans, la caiguda comença a detectar-se, però és més lenta i menys acusada descendint solament fins arribar a l'índex 94 al llarg del quadrienni 1833-1836. El descens percentual de la renda el podem xifrar en un 21% per a les parcel·les grans, i en un 8% en les petites. Aquestes dades ens permeten traure una primera conclusió: la crisi no incidí igualment als dos tipus d'explotacions diferenciades.

La diferència entre el descens dels preus del blat i el de la renda tingué una conseqüència fonamental: la renda en valors reals cresqué. L'indicador que més ens apropa a l'evolució dels valors reals de la renda és el de la renda deflacionada. A la gràfica núm. 3 s'hi veu clarament com a partir de 1817-1820 el valor de l'índex és sempre superior a 100, arribant a les cotes més elevades en el quadrienni 1829-1832 on les xifres d'ambdós tipus de parcel·les superen el valor 140. Açò significa que, malgrat el descens de la renda en valors nominals durant el període de crisi, en mantenir-se per sobre els preus del blat, en valors reals la renda fins i tot cresqué de manera apreciable. Aquest fet suposava que per fer front a la renda els colons necessitaven vendre una part major de la collita o reorientar la seua producció vers els productes més cotitzats.

3. *L'impacte de la crisi sobre l'economia dels llauradors i la seua resposta: endeutament i oposició a les rendes*

La caiguda dels preus de la seda i el blat, així com les dificultats travessades pel cultiu del cànem, degueren minar profundament les bases de l'agricultura de la comarca. Un dels colons de l'Hospital posava en evidència la situació quan en 1831 excusava el seu endarreriment en el pagament de la renda: *«la falta de cosechas que se viene experimentando en estos años, el ínfimo precio a que estas se venden y la poca salida que tienen han dado lugar a que contra mi deseo me haya atrasado un tanto en el pago del arriendo.»*¹¹ Un altre aspecte que afectà molt negativament els conreadors fou el constant increment de la pressió fiscal per part de l'Estat. Aquest augment de la pressió coincideix amb la baixada dels preus, per la qual cosa els llauradors hagueren de comercialitzar una major quantitat de productes per poder cobrir les exigències de la hisenda estatal que sempre eren en metàl·lic.

L'economia dels llauradors havia de suportar unes despeses que eren independents del funcionament del mercat. Les primeres necessitats que havien de fer front eren els costos de reproducció que difícilment podien reduir-se. La producció

11. ADPV, *Hospital General. Pleitos*. IV. 2. Caixa 61. Ll. 630.

a més estava subjecta al pagament en espècie del delme i a les despeses en metàl·lic de la fiscalitat estatal i la renda. La disminució del preu de venda de la collita no provocava la disminució de cap d'aquestes despeses. La quantitat necessària per a la reproducció es mantenia i l'exacció del delme continuava essent una part proporcional de la producció total. La necessitat d'afrontar la creixent demanda fiscal i una renda que no es reduïa, obligava els llauradors a vendre un volum major de productes agrícoles, atesa la conjuntura de descens dels preus. Per a produir més els colons necessitaven augmentar la inversió (animals, fem, sous, eines, etc.) i aquest era el punt més feble de la seua economia. Una vegada reduïdes les seues despeses al mínim i esgotades les reserves de capital, els llauradors només tenen dos mecanismes per a subsistir en període de crisi: ajornar com més millor el pagament de la renda, i el frau o l'oposició al delme i les restants càrregues feudals. Tots dos mecanismes foren emprats majoritàriament pels llauradors de l'Horta.

L'augment de l'endarreriment en els pagaments és un fenomen clarament visible en la comptabilitat de l'Hospital General. Com es pot apreciar al quadre i a la gràfica núm. 4, és a partir de 1806 quan els nivells d'endeutament puguen visiblement en ambdues classes d'explotacions. Açò indica que els colons, mancats de recursos per fer front al pagament de les seues rendes durant tot el període de crisi, anaven endarrerint les seues obligacions amb el propietari. Aquest fou un dels mecanismes que els va permetre sobreviure, ja que els propietaris mostraven una certa tolerància a l'endeutament. Les dades mostren que l'evolució de l'endeutament es diferencia novament en tots dos tipus de parcel·les. Les parcel·les grans ho reflecteixen amb anterioritat a la guerra, però passada aquesta es recuperen amb facilitat. Tornen a reflectir un endeutament important durant els anys 1820-1832, el període més crític. Les parcel·les petites mostren un endeutament molt més elevat i després de l'esclat de la guerra no presenten signes de recuperació fins al 1844. Els anys més crítics per aquests colons són 1821-1824 i 1833-1836. Més endavant intentarem explicar aquestes diferències. El mateix endarreriment es reflecteix en els petits pagaments en espècie que els colons realitzaven el dia de Sant Tomàs (dues gallines per cada mitja hectàrea) que deixaren a poc a poc de fer-se a partir de la guerra del Francès.

L'altre gran recurs dels colons fou l'oposició a les rendes de caràcter feudal, especialment al delme que era la prestació més important en les terres de jurisdicció reial, com ara Alboraià i gran part de l'Horta. Una vegada aplicat sobre el total de la collita, incloent-hi la part dedicada a la reproducció, el delme reduïa significativament el volum dels excedents comercialitzables.¹² Els llauradors de petites explotacions, que no tenen un volum de producció gaire elevat i compten amb despeses de reproducció quantioses en relació a la producció, eren fortament castigats per aquest impost de naturalesa feudal, la qual cosa abonava el camí per oposar una forta resistència. El conflicte al voltant del delme durant la segona meitat del segle XVIII feia referència normalment a l'intent per part dels recaptadors

12. E. CANALES, «Diezmos y revolución burguesa en España», dins A. GARCÍA i R. GARRABOU (eds.), *Historia agraria de la España...*, vol. I, 245-274.

d'apropiar-se algunes collites que tradicionalment no es delmaven i que cada vegada eren més freqüents. L'extensió del conreu d'algunes hortalisses i fruites intensificà el conflicte.¹³ El pes del delme es reduiria molt en el cas que solament s'apliqués sobre les collites tradicionals i la part comercialitzada de determinades collites.

Durant els primers anys de la crisi el frau en la recaptació del delme s'intensificà i degué arribar a nivells molt elevats. Si ens fixem en les sèries publicades per Manuel Ardit, la que fa referència a la comarca de l'Horta, formada per l'agrupació de 22 sèries de llocs distints i deflacionada usant els preus del blat, mostra com a partir de 1806 la recaptació descendeix ràpidament. L'índex (1721-1746 = 100) té en 1806 el valor 140,2, en 1809 s'ha reduït a 96,5 i en 1812 arriba al mínim de 87. Els valors de 1806 no es recuperen fins al 1817. El frau degué ser un dels mecanismes de supervivència més emprats pels llauradors durant el període bèl·lic. El clima d'oposició al delme que s'havia anat fermentant a la comarca durant les dècades anteriors, la facilitat d'oposar-se al pagament mitjançant l'ocultació i el recurs a cultius no delmats, afavoriren aquest mecanisme. Després de la recuperació dels anys 1817 a 1819 arribà la disminució a la meitat del delme per part del Govern sorgit per l'alçament constitucional de 1820. El resultat fou novament una dura resistència a la seua recaptació que no es dugué a terme únicament per l'ocultació, sinó també mitjançant atacs directes als arrendataris de delmes i als responsables de la recaptació.¹⁴ Durant l'interval del règim constitucional (1820-1823) moltes de les sèries estan incompletes, ja que en molts llocs es paralitzà la recaptació malgrat que legalment els delmes solament foren reduïts a la meitat. Després de la restauració del sistema absolutista les sèries continuen però amb nivells inferiors (al voltant de l'índex 130) als dels anys anteriors, reduint-se visiblement des de 1830 fins a la seua abolicció definitiva.¹⁵ Aquests darrers anys es repetiren els atacs violents i les coaccions als recaptadors.¹⁶

La mateixa oposició es va desencadenar també contra la resta de prestacions feudals. La renda de les diferents cases nobiliàries pateix una important caiguda després de la guerra del Francès, amb baixades espectaculars en el període liberal i a partir de 1835. La causa de la disminució no es únicament la crisi econòmica; la responsabilitat principal recau en l'oposició de les comunitats rurals i de les autoritats locals a l'empara de la conjuntura política posterior als decrets

13. Els llauradors d'Alboraia defensaren en el plet contra l'arquebisbat de 1766 que per *«quieta y pacífica titulada e inmemorial posesión»* no pagaven delme de pèsols, faves, cigrons, fesols, carabassa, nous i olives. Pel que fa als melons, alfals i farratges, dacs i les diverses hortalisses, únicament es pagava delme d'allò que es venia, *«sin pagar cosa alguna de lo que se consumía de dichas especies en las casas de los cosecheros»*. F. PERIS, «Llauradors i privilegiats: la lluita del poble d'Alboraia davant el desmesurat poder de l'Estat i l'Església durant el segle XVIII», dins *Alboraia 750 anys. (Treballs d'Història)*, València, L'Eixam, 1992, 107-126.

14. M. ARDIT, *Revolución liberal y revuelta campesina*, Barcelona, Ariel, 1977, 252-254.

15. M. ARDIT, «Recaudación y fraude diezmal en el siglo XVIII valenciano» dins *Estructuras agrarias y reformismo ilustrado en la España del siglo XVIII*, Madrid, Ministerio de Agricultura Pesca y Alimentación, 1989. La sèrie pertanyent a l'Horta es la núm. 9, 405-410.

16. A Alboraia hem documentat com el frau s'acompanya en diversos moments amb altres accions violentes. Per exemple, en juliol de 1835 foren cremades voluntàriament tres barraques que l'arrendatari de delmes posseïa al terme d'Alboraia, sense que l'alcalde informara el governador de *«tan criminales excesos»*, Arxiu Municipal d'Alboraia (AMA): *Criminal*. Caixa 24.

abol·licionistes de 1811.¹⁷ Aquesta resistència al pagament fou patida també per l'Hospital que es beneficiava dels drets dominicals de Benicalaf de Morvedre, una població del Camp de Morvedre. De 1818 a 1832 l'arrendament d'aquests drets descendí de 1.020 lliures a 410, la qual cosa suposa un descens del 60% mentre que en el mateix interval el preu del blat solament descendí un 30%. Quelcom de semblant ocorregué amb el pagament dels censos emfitèutics. L'estudi de les finances del Col·legi del Corpus Christi mostra com durant el període de crisi les rendes que més disminueixen són els censos emfitèutics.¹⁸

L'oposició als drets feudals i l'ajornament de les rendes contractuals, especialment en el període més dur de la conjuntura crítica, degué ser un dels mecanismes de supervivència de les economies dels llauradors. Representà per als colons de l'Horta la possibilitat d'incrementar els excedents comercialitzables i dotà els llauradors d'una major capacitat de resistència a la crisi.

4. *Els primers anys de crisi (1807-1819): les dificultats dels petits arrendataris*

L'augment espectacular dels preus del blat als primers anys de segle anà seguit d'un increment de les rendes, que prolongà la tendència ascendent característica de la segona meitat del XVIII. La caiguda dels preus a partir de 1806 i l'esclat de la guerra del Francès suposà un canvi de conjuntura que s'agreujà a partir de 1812 amb l'entrada de les tropes franceses a la ciutat. Amb l'inici de la guerra en 1808, l'endeutament es fa visible en la majoria de les parcel·les i durant els anys de l'ocupació francesa de la ciutat (1812 i 1813) s'arriba als índexs més elevats d'endeutament del període bèl·lic. La pau no donà lloc a la recuperació econòmica, més aviat al contrari, la crisi s'intensificà. Els primers anys de pau foren anys de bones collites. A l'abundància de blat s'uní l'arribada de cereals estrangers a preus baixos. El resultat fou una espectacular caiguda dels preus. Els principals perjudicats foren els arrendataris, que van veure com el preu dels seus productes es reduïa sensiblement, mentre es mantenien les rendes i havien de fer front a la sobrecàrrega que suposaven els deutes.

Els primers anys de la crisi agrària tenen un efecte desigual sobre els diferents tipus d'explotacions que l'Hospital posseïa a la comarca de l'Horta. Els grans arrendataris resistiren bé el començament de la crisi, malgrat el trasbals que suposà la guerra, mentre que els petits colons foren incapaços de recuperar-se una vegada iniciades les dificultats. Dos elements ens mostren la resistència dels grans arrendataris: la rapidesa i facilitat de desaparició dels deutes i la continuïtat en el creixement de la renda. Pel que fa a l'endeutament, de les quatre parcel·les grans que conformen la mostra sols una pateix un endarreriment important, que

17. P. RUIZ, «La fi de la noblesa feudal al País Valencià», dins l'obra col·lectiva *Terra, treball i propietat. Classes agràries i règim senyorial als Països Catalans*, Barcelona, Crítica, 1986, 166-185. J. A. CATALÀ, *Rentas y patrimonios de la nobleza valenciana en el siglo xviii*, Madrid, Siglo XXI, 1995; 218-234.

18. F. ANDRÉS, «Las finanzas del Real Colegio del Corpus Christi ante la desamortización, 1790-1866», *Estudis d'Història Contemporània del País Valencià*, 6, 1986, 107.

és reduït en 1814 sense necessitat de recórrer a la via judicial. A partir d'aquest any, l'endeutament es mantindrà en els índexs normals fins 1821. Pel que respecta a la renda, en aquestes parcel·les no deixarà de créixer fins 1820. De 1806 a 1816 la renda es manté estable, i a més a més en 1816, dos anys després de la fi del conflicte, la renda pateix una nova pujada. Açò indica que acabada la guerra, la recuperació fa possible que l'Hospital torne a negociar la renda a l'alça en algunes de les grans propietats. El comportament del propietari en aquestes parcel·les fou mantenir estable la renda fins a la recuperació després de la guerra i en el moment que aquesta es féu visible elevà novament el preu de l'arrendament. El fet que només una parcel·la reflectira algun tipus d'endeutament, l'absència d'actuacions judicials i la continuïtat del creixement de la renda, indiquen que les grans explotacions resistiren relativament bé la conjuntura bèl·lica i els anys posteriors. Però aquesta resistència fou el cant del cigne: amb l'arribada de la dècada dels vint, les grans propietats patiran la crisi profundament.

On les dificultats són més greus els primers anys és en les parcel·les petites. Diverses circumstàncies ens fan pensar així: l'endeutament és molt generalitzat, el propietari ha de recórrer sovint a la via judicial per recuperar els retards o fins i tot amenaçar amb el desnonament, i comença a minvar la renda. Els colons amb economies més febles, mancats de reserves de capital i dependents de la comercialització ràpida de les collites, pateixen un dur colp durant la conjuntura bèl·lica i no es recuperen fins a la dècada de 1840. En sis de les set parcel·les petites d'Alboraia l'endeutament comença a acumular-se a partir de 1808. A l'altura de 1813 algunes parcel·les han acumulat més de dues anualitats retardades, fins i tot una en reflecteix més de tres. A la conjuntura dels preus i la situació bèl·lica es degué unir un mecanisme defensiu dels colons: no pagar la renda ni els endarreriments era una forma de mantenir les seues febles reserves monetàries davant la incertesa del moment. Un cop finalitzada la contesa es realitzen alguns pagaments, probablement amb capitals acumulats durant el conflicte, que alleugeriren una mica la situació. Però, els deutes sols es redueixen de manera transitòria, observant-se elevacions importants dels endarreriments fins 1820.

L'actuació de l'Hospital durant aquests anys a les parcel·les petites difereix molt d'aquella que observem a les grans. Tres elements fonamentals de la gestió de la institució així ho indiquen: la presència d'actuacions judicials, la generalització de la figura del fiador i els contractes on es negocia el deute.

La reducció del deute després de la guerra és força problemàtica: mentre a les parcel·les grans no hi ha intervencions per la via judicial fins 1823, a les petites aquest recurs és freqüent des de 1809. Durant la guerra coneguem sis plets d'embargament iniciats en tres parcel·les. Fins i tot, en 1814 la situació degué ser tan crítica que l'Hospital inicià processos de desnonament en dues d'aquestes parcel·les. A més, en una altra parcel·la hi ha un canvi de colons sense actuació judicial provocat per l'acumulació de retards. Aquesta intensa actuació judicial, unida a la fi de la guerra, redueix passatgerament els nivells d'endeutament i en 1815 l'Hospital paralitza per acord tots els plets que mantenia amb els colons, incloent-hi els dos desnonaments que no arriben a produir-se. Potser, l'Hospital pensà que la fi de la guerra permetria la ràpida recuperació de les economies

llauradores i el pagament progressiu dels deutes. Així doncs, intentà millorar les garanties de pagament en les parcel·les més problemàtiques i alhora negocià el pagament del deute amb nous contractes.

La crisi agrària, però, no ha fet més que començar i l'estratègia del propietari resulta totalment ineficient. En les petites parcel·les l'endeutament torna a créixer, situant-se en 1817 i 1818 en nivells elevats. Com que les condicions econòmiques no milloren, la recuperació dels conreadors ha estat inviable. Els deutes ni tan sols es van liquidar, sinó que per a la majoria dels colons fou impossible pagar la renda amb normalitat. Fruit d'aquest fracàs, l'Hospital ha de recórrer novament a la via judicial en les petites parcel·les. A partir de 1818 s'inicien nous processos d'embargament en quatre parcel·les.¹⁹ Un any més tard l'ofensiva judicial s'ha interromput, els plets s'han aturat i s'ha aconseguit reduir lleugerament els nivells d'endeutament. En aquest cas crida l'atenció el fet que no s'inicien plets de desnonament, paralitzant-se tots els embargaments abans de finalitzar l'any 1819. La raó d'aquest comportament es deu al fet que l'estratègia és una repetició de la conducta d'anys anteriors. Pressionar amb els embargaments per aconseguir cobrar una part dels deutes i negociar la resta. Conscient que els intents anteriors de desnonaments no han aportat res de positiu, intenta evitar-los mitjançant l'acord amb els colons. El propietari recapta tots els endarreriments possibles i apuntala de nou les garanties per al pagament dels deutes amb l'esperança que la recuperació dels colons li permeta cobrar les rendes endarrerides.

L'actuació judicial va acompanyada d'alguns canvis significatius en la gestió. El més visible és la introducció generalitzada de la figura del fiador i de les garanties hipotecàries concretes en els nous contractes. En parcel·les on hi ha hagut problemes per al cobrament puntual, quan es renovaren els contractes s'introduïren fiadors, tot assenyalant béns concrets com a garantia de la renda. La presència d'un fiador que avale amb els seus béns el pagament de la renda per part de l'arrendatari era freqüent en els arrendaments de la comarca, però ara la inseguretat en el pagament fa que es generalitzen a les terres de l'Hospital. En les quatre parcel·les petites que han mostrat major dificultat en el pagament s'han introduït fiadors en els nous contractes. Aquest és un clar mecanisme del propietari per tal d'intentar garantir el cobrament de la renda. Un altre element que apareix sovint a partir de 1815 són els contractes en els quals es negocia el deute. Aquest mecanisme també s'usava abans, però la seua presència augmentà significativament. El més habitual era paralitzar els embargaments quan propietari i colon es ficaven d'acord verbalment en la forma de pagar la renda deguda. Ara bé, quan el deute arriba a una quantitat important, el pagament formava part de les condicions del nou arrendament. El colon podia mantenir-se en la parcel·la sempre i quan fera front als deutes. De vegades l'elevat pes dels deutes posa els llauradors al davant d'unes condicions d'arrendament insalvables. En 1815 podem trobar aquests

19. Les intervencions judicials d'aquests anys es poden consultar en ADPV: *Hospital General. Pleitos*. IV.2. Els embargaments i judicis per deutes: caixa 35 (ll. 315), caixa 36 (lls. 327 i 329), caixa 37 (lls. 337, 342 i 343), caixa 38 (lls. 349 i 355) i caixa 39 (ll. 359). Els intents de desnonament en caixa 59 (lls. 590 i 591).

contractes en tres de les parcel·les i en 1819 en altres tres. Aquest comportament suposa mantenir la continuïtat de colons que han mostrat una insolvència reiterada, però, com després analitzarem, no s'ha d'entendre com una deferència del propietari, sinó que pel que fa a la rendibilitat té la seua pròpia lògica.

Per a l'Hospital, l'assaig de recuperar els endarreriments tingué un cost quan es tractava de colons poc capitalitzats i escassos de recursos als qui cal deixar-los un marge més ampli de recuperació. Per poder cobrar els deutes sense ofegar els conreadors l'Hospital hagué de reduir la renda en algunes de les seues petites parcel·les. En dues d'aquestes a més del pagament del deute es pactà una reducció de la renda. Aquesta reducció, que contrasta amb l'augment experimentat a les grans parcel·les, és un indicador més de la influència negativa que la guerra tingué sobre les economies dels petits llauradors.

5. *Els pitjors anys de la crisi (1820-1832): el fracàs dels grans arrendataris*

El decret d'agost de 1820 inaugurà una nova orientació proteccionista respecte a la política comercial dels cereals. Malgrat aquest canvi, la progressiva integració del mercat i l'augment de la intensitat dels intercanvis van produir que els preus del cereal a València es mantingueren en nivells baixos. El resultat fou que els nivells d'endeutament no deixaren de créixer. Els anys del Trienni són temps de forta agitació entre els llauradors de l'Horta i la resistència a tot tipus de càrregues (delme, rendes senyorials, censos emfitèutics, drets de portes, etc.) rebé el suport del discurs del liberalisme radical.²⁰ El constant clima de conflicte propicià que molts dels colons deixaren de pagar també els arrendaments durant aquests anys o augmentassen els endarreriments. El període de 1821-1824 mostra els índexs més elevats d'endeutament. L'alça dels deutes s'amplià en aquesta ocasió a les parcel·les grans, per tant la crisi estava afectant per primera vegada de manera intensa els grans arrendataris.

La fi del Trienni Liberal i el retorn al sistema polític de l'Antic Règim suposà un descens important dels endarreriments. En 1824 l'endeutament es reduí força a les petites parcel·les d'Alboraia sense cap actuació judicial. La reducció sembla deure's més a la fi de l'oposició dels colons al pagament de la renda. Però, aquest descens del deute tampoc no serà definitiu. Els anys que van de 1825 a 1836 són possiblement els pitjors de la crisi en les petites parcel·les, amb dos moments culminants 1828 i 1832. L'absència de plets per deutes des de 1820 fins a 1832 a les petites parcel·les no indica una reducció dels nivells d'endeutament en relació amb els anys anteriors, sinó un canvi de tàctica per part dels propietaris. Pel que fa a la renda pactada es manté el descens iniciat anys abans. Cau de manera lenta i progressiva durant el període 1820-1828, per a mantenir-se pràcticament estancada durant l'interval 1829-1840.

20. M.ª C. ROMEO, «La sombra del pasado y la expectativa de futuro: 'jacobinos', radicales y republicanos en la revolución liberal», dins I. CASTELLS i L. ROURA (eds.), *Revolución y democracia: el jacobinismo europeo*, Madrid, Ediciones del Orto, 1995, 105-138.

Les parcel·les grans dibuixen un perfil diferent. De 1821 a 1824 el deute no deixa de créixer. En el anys següents es redueix per tornar a acumular-se en el període 1829-1832. A partir d'aquesta data la recuperació sembla ésser un fet, ja que els índexs no abandonen els valors que podem considerar normals. En aquest cas les reduccions sí que es deuen a una decisiva actuació per part de l'Hospital, incloent-hi embargaments, despulles judicials i substitució de colons. Pel que fa a la renda, s'aprecia com a partir de 1821 es redueix de forma important, amb caigudes intenses i brusques en 1823 i 1831-1833. Les causes per les quals els indicadors de tots dos tipus de parcel·les patiren moviments tan diversos foren principalment dos: la diferent incidència que la crisi tindria en explotacions amb funcionaments productius distints i la manera també distinta amb què el propietari va afrontar les dificultats.

La crisi havia fet malbé les economies dels petits arrendataris des de l'inici de la guerra. Tanmateix, aquestes explotacions gaudien d'alguns avantatges per adaptar-se a les circumstàncies. En primer lloc, tenien una producció diversificada que permetia una dependència menor de les collites tradicionals, malgrat mantenir el pes fonamental del blat.²¹ Per tant, podien orientar els seus conreus segons la conjuntura dels preus, dotant-se d'una millor adaptació a les condicions del mercat. Un segon avantatge era que el conreu es basava en l'aplicació del propi treball del petit arrendatari i la despesa en salaris era menor que en les grans explotacions. La resposta a la crisi no podia venir per la disminució de costos, però es podia augmentar la producció intensificant el conreu, sense augmentar-ne la despesa, mitjançant l'augment de la quantitat de treball aplicat recurrent a la sobreexplotació de la mà d'obra familiar o a la divisió de la terra en unitats menors. La subdivisió d'algunes parcel·les en altres de més petites permet adequar l'explotació introduint més unitats familiars que aporten treball, sense que supose necessàriament el creixement de la renda. El procés de subdivisió es realitza repartint la terra al si de la família llauradora. La iniciativa del repartiment no sembla eixir del propietari, però és un fenomen que aquest permetrà i orientarà perquè li siga més favorable. En tercer lloc, com veurem, els petits arrendataris gaudiran d'una major tolerància en l'endeutament. Els endarreriments de la renda d'una parcel·la petita suposaven una erosió molt menor en el conjunt de les rendes del propietari que allò que podia representar l'endarreriment d'una parcel·la gran. Açò feia que la tolerància del propietari fos major quan més petita fos la parcel·la i donava una major opció a la recuperació dels petits arrendataris.

Per contra, la influència de la crisi durant aquests anys en les parcel·les grans fou distinta. L'efecte més evident serà una pèrdua de la rendibilitat que els propietaris obtenien d'aquestes finques i una profunda renovació dels colons davant les dificultats que alguns dels llauradors més acomodats patiren. Les causes són diverses. En primer lloc les collites són produccions comercials poc diversificades, principalment blat, seda i cànem, que veieren fortament reduïda la seua demanda a causa de la crisi. En segon lloc, en les grans parcel·les l'opció

21. La major diversificació de les petites parcel·les es pot comprovar en la documentació judicial en la descripció que es fa quan s'embarguen les collites.

de la diversificació de conreus i la intensificació del treball seria poc viable per la dependència del treball assalariat. Diversificar la producció o intensificar el treball significava una major despesa en salaris que faria inviable les explotacions.

A les grans explotacions es va recórrer ara per primera vegada a les vies judicials. Contràriament a allò ocorregut en les petites parcel·les d'Alboraià, l'actuació judicial fou intensa a partir de 1823. Després d'aquesta data podem trobar embargaments en dues de les quatre parcel·les, on finalment es dugué a terme el desnonament definitiu dels colons.²² La substitució dels colons insolvents s'utilitzà com a darrer procediment quan el fracàs d'altres estratègies s'havia fet palès. En unes parcel·les on la pressió de la renda era molt elevada i on calia una inversió constant de capitals, la recuperació dels colons fou molt difícil i la substitució es va convertir en l'única eixida viable. Aquestes condicions obligaren els propietaris a negociar la renda a la baixa. L'Hospital considerava que havia de mantenir les grans propietats sense disgregar i defensava que una explotació gran tenia més valor si es mantenia unida. Davant la manca de colons capitalitzats disposats a arriscar i davant l'evidència de la incapacitat d'alguns dels arrendataris que acumulaven deutes importants, es veié obligat a negociar la renda a la baixa tant si es mantenia el colon com si se'n buscava un de nou. Aquest fet explicaria la forta baixada que experimentà durant el període 1820-1832. A més a més, ficar les terres novament en conreu suposà moltes voltes la pèrdua definitiva d'una part important dels deutes endarrerits, que no pogueren ser cobrats als anteriors colons ni transferits als nous. La intensa reducció de la renda i les promeses de continuïtat un cop realitzada la inversió inicial, foren emprades en els casos de substitució d'arrendataris com a incentiu perquè els nous conreadors invertiren en la renovació de les infraestructures o en la transformació dels conreus. Inversió que l'Hospital transferia als colons, tot adoptant una postura absentista. Les consideracions de què gaudiren el nous conreadors fan visible la greu situació de les grans parcel·les i el canvi d'actitud dels propietaris davant de les dificultats.²³

22. Els embargaments de 1823 a 1832 que es realitzen a les parcel·les grans poden consultar-se en ADPV: *Hospital General. Pleitos. IV. 2.* Caixa 38 (ll. 349), caixa 39 (ll. 366), caixa 43 (ll. 403) i caixa 44 (ll. 416). Els desnonaments de la mateixa època en: caixa 59 (lls 594 i 600), caixa 60 (ll. 605) i caixa 61 (lls. 621 i 630).

23. Un bon exemple de l'actuació de l'Hospital es pot veure en una de les grans parcel·les formada per 38 fanecades (3,15 ha), una alqueria i una bassa de curar cànem. Estava arrendada des de 1804 per 350 ll. a la família Giner. En 1817, finalitzada la guerra, s'augmentà la renda a 385 lliures. En 1822, quan comença a manifestar-se la crisi, els colons deuen una anualitat i s'inicià un plet d'embargament. Després d'arribar a un acord es paràlitzà el plet en 1827 i s'arrendà la terra per quatre anys a la mateixa família. Per a signar aquest contracte l'Hospital ha hagut de reduir l'arrendament a 352 lliures: ha de negociar la renda a la baixa si vol mantenir la terra conreada. Malgrat la reducció els colons tenen grans problemes per a pagar les anualitats i en 1828 comencen els embargaments per cobrir un deute de més de 1.000 lliures. En 1831 són finalment desnonats de la terra colon i fiador. L'Hospital intentarà facilitar al màxim l'accés a la terra de nous colons. L'alqueria i la terra, així com nou fanecades pròximes, es lliuren en 1832 a Pedro Torres després d'un any de conreu directe per part de l'Hospital. Si fins la data s'arrendava la propietat gran per 352 lliures i les nou fanecades per 48, en 1832 s'arrendaven totes dues per 312 lliures. La important reducció de la renda (22%) es fa amb la idea d'incentivar la inversió que la propietat necessitava i es va prometre al colon que es mantindria la renda mentre continuara en la parcel·la. ADPV: *Hospital General. Propiedades. VI. 4. 3.* Caixa 4.

6. *El comportament dels propietaris: paternalisme o lògica guiada per la rendibilitat?*

En observar el comportament de l'Hospital durant la crisi crida l'atenció que en la majoria de les petites propietats, malgrat la seua reiterada insolvència, es mantinga els colons en l'arrendament, se'ls negocie una i altra vegada el deute i se'ls concedisca alguns tipus de perdó sobre part dels deutes. Aquest comportament ha estat contemplat per molts historiadors com a fruit d'actuacions «paternalistes» per part dels propietaris. Aquest qualificatiu ha encaixat molt bé en la visió de la burgesia valenciana com una classe poc emprenedora i d'escàs esperit empresarial, que es mantenia fins ben poc. Igualment, el respecte a la continuïtat familiar dels colons, l'estancament de la renda i la tolerància a l'endeutament han portat a l'error de plantejar que l'arrendament històric deriva de l'emfiteusi o a identificar totes dues figures. La nostra opinió és que sota l'aparença paternalista s'amaga una lògica econòmica clara, coherent amb la lògica capitalista que impregna la gestió dels rendistes valencians. Com diu Manuel Ardit, el paternalisme, si va existir, no fou més que una adaptació a unes circumstàncies complexes.²⁴

Podem arribar a aquesta conclusió si observem a fons el comportament de l'Hospital. El primer que cal tenir en compte és que la tolerància s'esmerça només amb els petits conreadors i no és la norma de conducta a les gran parcel·les. Dues poden ser les raons fonamentals: el volum de la renda i l'existència o no de propietats com a garantia. Les rendes són molt més elevades a les parcel·les grans, la qual cosa suposa que la quantia del deute ho siga també. La magnitud dels deutes fa que la tolerància amb els endarreriments siga menor. El més habitual en aquestes explotacions fou que l'Hospital iniciara els plets quan l'endarreriment superara una anualitat. El fet que els colons siguen llauradors acomodats i sovint amb terres pròpies permet també una major eficàcia i capacitat de pressió en les grans propietats, ja que dona l'opció d'acudir a la venda de les propietats per cobrir els deutes. En aquests casos el propietari no es veu en la necessitat de transigir tant i els plets s'aturen només quan el deute es cobreix.

Amb els petits arrendataris la situació és una altra. No tenen propietats per fer front als deutes i estan molt descapitalitzats, essent poc efectiu l'intent d'embargar-los. Les úniques garanties reals són les collites. Al llarg del segle XVIII les situacions crítiques eren salvades pels propietaris tolerant un cert endarreriment de la renda. Aquesta tolerància era un mitjà habitual de concedir crèdit als llauradors.²⁵ La contrapartida d'aquest crèdit gratuït era el manteniment de la renda, que no es reduïa i es recuperava en els següents anys. Solament es recorria a

24. M. ARDIT: *Els homes i la terra...*, vol. 1, 161.

25. M. PESET: «Unes hipòtesis sobre el crèdit agrari en l'Antic Règim», dins l'obra col·lectiva *Terra, treball i propietat...*, 134-148.

d'altres vies quan el propietari veia que el deute creixia de manera que perillava la seua percepció. Aquesta conducta per part dels propietaris evitava la ruïna dels petits llauradors en mantenir-los un cert nivell de capitalització que els permetera fer front al conreu.

Quan els colons acumulaven deutes elevats, l'Hospital començava a requerir-los que foren cobrint les anualitats endarrerides. De vegades l'endeutament provocava que els colons decidiren abandonar el conreu de la parcel·la. Si deixaven lliurement la terra a disposició del propietari es buscava un nou colon. Sovint el nou colon es feia càrrec del deute de l'anterior o part d'ell. Açò permetia al propietari no perdre la renda ajornada i donava al colon el dret a la prioritat de la seua família sobre la terra. Si el canvi de colon es feia de mutu acord no es donava lloc a cap tipus d'intervenció judicial.

De vegades el colon decidia mantenir-se a la parcel·la sense abandonar-ne el conreu i, malgrat els intents del propietari, no pagava els deutes. En aquests casos l'Hospital iniciava el procés judicial d'embargament, quan s'havia acumulat almenys una anualitat i mitja. L'Hospital intentava evitar la via judicial perquè suposava una despesa per a ell i a la llarga per al colon. La manca de propietats immobles dels arrendataris feia que els embargaments tingueren sentit únicament en funció de les collites que pogueren confiscar-se. Una vegada l'Hospital s'havia apropiat dels fruits tenia dues opcions: desnonar els colons o negociar amb ells la manera de pagar el deute restant, tot permetent-los continuar en el conreu. Els exemples de despullaments que hem analitzat permeten observar que portaven forts perjudicis a l'Hospital. L'oposició dels colons a abandonar les terres allargava els plets, de manera que el propietari perdia algunes anualitats més. A més la terra restava inservible o es conreava inadecuadament, la qual cosa provocava una pèrdua de valor important en la parcel·la i el propietari havia de reduir la renda durant alguns anys perquè els nous colons pogueren realitzar la inversió necessària per a ficar a punt novament la finca. També havia d'enfrontar-se a les amenaces que els antics colons llençaven sobre els qui s'atreviren a ocupar les terres on acabaven de ser expulsats. Açò feia que els propietaris sols acudiren als desnonaments com a darrera opció.

Una vegada embargada i venuda la collita, la tàctica habitual era paralitzar el plet i negociar l'endarreriment restant. L'Hospital sabia que era inútil continuar amb un plet que només podia portar pèrdues i la descapitalització definitiva del colon. Millor era mostrar una certa tolerància que permetera al colon continuar conreant la terra per poder pagar en un futur. Per això negociava amb els colons sense expulsar-los de la terra. Amb el seu comportament l'Hospital *estreny però no ofega*. Utilitza els embargaments com a mecanisme de pressió, intentant reduir el deute però deixant un marge per a la recuperació dels conreadors. La contrapartida d'ajornar el pagament de la renda és no haver de reduir-la. Sota el to paternalista i les al·lusions a la benevolència i generositat de la institució s'amaga una lògica econòmica centrada en l'obtenció de la major renda amb estabilitat. La continuïtat de la mateixa família de colons no es deu al paternalisme

ni a la benevolència cega, sinó a una lògica guiada per la rendibilitat no exempta de risc.²⁶

Un altre fenomen que s'ha assenyalat com a símptoma de «paternalisme» són les condonacions. Mitjançant les condonacions l'amo renuncia a la renda endarrerida o a part d'ella en benefici del conreador. Tanmateix, els casos que hem trobat de condonacions fa que puntualitzem molt sobre la seua interpretació. És un fenomen poc freqüent en la gestió que realitza l'Hospital i la trobarem sols conjunturalment en el període de crisi, la qual cosa ens indica que sintonitzava amb aquells sectors burgesos que criticaven la seua generalització.²⁷ A partir de 1833 desapareixen dels llibres de terres, la qual cosa reflecteix que s'usen sols de manera aïllada i amb una funció concreta. Podem trobar condonacions d'un deute en dues situacions: quan s'estableix un nou colon que es fa càrrec dels deutes de l'anterior i quan es negocia en un nou contracte amb el mateix colon els endarreriments.

A la comarca de l'Horta era freqüent que en canviar d'arrendatari aquest carregués amb els deutes que té la parcel·la. La condonació en aquests casos és un incentiu per al canvi de colon. El nou conreador sols en cobria una part, ja que el propietari l'alliberava de la resta. En aquests casos l'Hospital no parla de condonació, només s'oblida un deute que dona per perdut amb el canvi de colon, atès que possiblement no s'ha trobat un altre que oferira més diners per entrar en la terra. Així mateix, les condonacions a colons que romanen en les terres tampoc no es deuen entendre només com un perdó de part del deute, sinó com un mitjà d'incentivar el pagament de la resta. El perdó d'una part és sempre a condició que es pague la resta, deixant la condonació sense efecte si no s'acompleix. Aquesta intenció d'incentivar el pagament s'hi pot detectar tant quan la paga d'endarreriments es realitza tot d'una, com quan es pacta una quantitat anual. Les condonacions, per tant, s'han d'entendre com un incentiu al pagament del deute i com l'eixida menys dolenta davant la dificultat dels colons i la possibilitat que la terra quede sense conreu. No són perdons del deute

26. Vegem un clar exemple d'aquest comportament en una de les parcel·les estudiades. En 1814 l'Hospital decideix finalment iniciar un plet de desnonament contra els germans Rodrigo després que haguera aturat plets d'embargament els anys 1809, 1810 i 1812. Els germans conreaven 15 fanecades (1,25 ha) pagant 62 lliures anuals. El juliol de 1814 el jutge els ordena deixar les terres buides, però tots dos s'hi oposen. Aquest mateix mes l'Hospital arrenda la terra a un nou colon per sis anys: el primer any al preu de 48 lliures «en atenció a estar deterioradas» i els altres cinc per 58. Amb aquesta operació l'Hospital ha aconseguit conrear la terra i s'ha desfet d'uns colons que han demostrat la seua insolvència. Ara bé, ha hagut de pagar un alt preu: ha rebaixat la renda de 62 a 44 lliures el primer any i 58 la resta, i no sabem què ocorrerà amb les 178 lliures (quasi tres anualitats) que deuen els anteriors colons. Un mes més tard l'Hospital fa un canvi molt significatiu. En una nova escriptura els nous colons cedeixen la finca als germans Rodrigo. Potser, les condicions del nou contracte donen les raons del canvi. Tots dos germans es comprometen a conrear la terra per sis anys al preu de 58 lliures des del primer any. Açò suposa una millora de 14 lliures el primer any per a l'Hospital. A més a més, lliuren al moment 120 lliures i les restants 58 endeutades es comprometen a pagar-les els següents sis anys a raó de 9 lliures i 13 sous anuals.

27. S. CALATAYUD, J. MILLAN i M.ª C. ROMEO, «La noblesa-propietària en la societat valenciana del segle XIX: el comte de Ripalda i la gestió del seu patrimoni», *Recerques*, 33, 1996, 79-101.

unilaterals i paternals, sinó que formen part de complexes negociacions de les quals l'Hospital obté un benefici important.

7. *La fi de la crisi i el començament de la recuperació (1832-1840)*

Podem considerar l'any 1832 com l'inici de la recuperació en la comarca de l'Horta. El nou comportament dels preus i les transformacions de l'agricultura suposen impulsos decisius per aquesta recuperació definitiva. Els indicadors del canvi de conjuntura són diversos. En primer lloc, el deute es redueix progressivament, de manera que a l'altura de 1840 tenen uns nivells mínims. La recuperació és especialment visible en les parcel·les grans, on els índexs difícilment tornaran a superar les 0,5 anualitats. A les parcel·les petites la recuperació és més lenta i el deute no es col·locarà per sota de 0,5 fins al 1845. El segon indicador és la dràstica reducció de la freqüència d'actuacions judicials a partir de 1832. A les parcel·les grans pràcticament desapareixen i a les petites sols les trobarem aïlladament. El tercer és que després de 1833 la renda s'estabilitza en ambdós tipus de parcel·les i no tornen a detectar-se caigudes. Fins i tot, a partir de 1839 es comencen a detectar nous ascensos.

En la recuperació influïren diversos factors. El primer és l'augment dels preus dels productes agrícoles. Per bé que el blat és possiblement el producte que menys ho mostra, a partir de 1830 el creixement dels preus torna a ésser la tònica dominant. Especialment important sembla que fou durant la dècada de 1830 la recuperació del preu de la seda, la qual cosa indicaria la represa de les vies comercials. Aquest creixement va permetre als colons obtenir uns preus creixents de la comercialització dels seus productes, possibilitant l'obtenció d'uns majors marges d'acumulació i l'anul·lació dels deutes.

En l'augment d'aquests marges seria determinant la transformació que va patir l'agricultura intensiva. Aquesta transformació girà al voltant de dos factors fonamentals: la intensificació del conreu mitjançant una major aportació de treball i el canvi dels conreus cap a productes de major rendibilitat. Tots dos aspectes estan profundament lligats. Segons J. M. Pérez García durant aquests anys a la comarca de l'Horta s'observa la introducció de nous conreus més rendibles i una reducció important de la seda i el cànem. En el període 1788-1808, la trilogia formada pel blat, el vi i la seda havien reduït la seua presència al 59,6% del valor de les collites. Cal destacar l'avenç poderós del cànem, la dacsà, l'alfals, els fesols i l'àmplia gamma de les hortalisses. En el període 1833-1845 la trilogia es mantenia en un 56,2%, malgrat que destacava la baixada ostentosa de la seda. Conjuntament amb ella es reduïa el cànem. En el seu lloc avançava la dacsà, l'alfals i creixien espectacularment les cebes, els melons i altres productes hortícoles al mateix temps que es reintroduïa l'arròs i apareixien les creïlles.²⁸ Aquesta transformació dels conreus ajudà a recuperar la rendibilitat de l'agricultura intensiva.

28. J. M. PÉREZ GARCÍA, «Los orígenes de la moderna agricultura comercial en l'Horta de Valencia», dins *El medio rural español. Cultura, paisaje y naturaleza. Homenaje a Angel Cabo Alonso*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1993; vol. I, 475-498.

Ara bé, per a transformar els conreus era fonamental la intensificació i aquesta es realitzà mitjançant un procés que podíem denominar com «camperolització», que permeté una major aportació de treball a baix cost. Utilitzem el concepte de «camperolització» en el sentit que s'aguditzaren dos trets. El primer, la dependència de les explotacions respecte al treball familiar. El segon, la minva de l'extensió de les explotacions i la redistribució de la terra en un major nombre de colons. La subdivisió de les explotacions en altres menors, introduint-hi un nombre major de conreadors, pogué permetre una major aportació de treball a la terra que possibilitava intensificar el conreu i introduir noves collites sense que els costos augmentaren gaire. En aquest procés fou clau el paper dels propietaris, que modificaren la distribució de les terres entre els colons, seleccionant-ne els més apropiats. Serien també fonamentals, però, les estratègies familiars dels colons que redistribuirien les terres arrendades al si de la família de la manera que millor s'adaptara a la situació.

Aquesta «camperolització» és força visible en l'estructura de les explotacions d'Alboraia. Les dades que hem elaborat per a 1828 indiquen que la terra conreada del terme (prop de 650 ha) estava dividida en 494 explotacions. Cadascuna d'elles sota una família de conreadors distinta. D'aquestes, 89 tenien una extensió entre 0 i 0,5 ha, la qual cosa suposava el 18% de les explotacions. En 1860, la terra està dividida en 624 explotacions. El nombre d'aquestes explotacions entre 0 i 0,5 ha és ara de 163, que suposa 26,1%. El creixement del pes d'aquestes petites explotacions es deu sobretot a la reducció de les compreses entre 1 i 3 ha que passen del 47% al 38,3%. Per tant, entre ambdues dates hi hauria una redistribució de la terra arrendada, de manera que el nombre d'explotacions augmentaria. Aquest augment es concentraria en la franja d'explotacions de menor grandària.

Un fenomen semblant es pot detectar a les terres del terme propietat dels llauradors. En 1828 el nombre de llauradors amb propietats a Alboraia era 178 i acumulaven 106,12 ha. En 1860, malgrat que el nombre de llauradors amb terra havia augmentat a 207, el volum de les seues propietats disminueix a 71,93 ha. La propietat mitjana entre els llauradors que tenien terres s'havia reduït de 0,59 a 0,34 ha. El procés de camperolització encara és més pregon si observem com es distribueixen aquestes propietats. En 1828 el 64,6% d'aquests llauradors propietaris reunien propietats per sota de 0,5 ha. En 1860 la xifra havia augmentat al 83,6%. La poca propietat que quedava a mans dels llauradors es distribueix entre un nombre major de propietaris, la qual cosa suposa un augment espectacular de les propietats inferiors a mitja hectàrea.²⁹

A les parcel·les grans la intensificació seria molt més difícil per la seua dependència del treball assalariat. Els llauradors que havien perdut capacitat d'inversió foren molt sovint substituïts i la capa d'arrendataris acomodats es renovà. Malgrat la substitució sembla que les grans parcel·les mai no recuperarien la rendibilitat que tingueren els primers anys del segle i el seu futur estaria marcat

29. Dades d'elaboració pròpia AMA: *Padrón del equivalente* de 1828 i *Amillaramiento* de 1860.

per la subdivisió. L'Hospital es mantingué rebec a dividir-les, però serien disgregades a l'hora de ser desamortitzades.

El retall de la pressió de la renda fou un altre dels elements decisius de la recuperació, especialment a les grans explotacions. La crisi féu malbé especialment l'economia dels colons i la seua capacitat d'acumulació i inversió. Per a restituir la calia reduir la renda. A les parcel·les grans els incentius per conrear, i sobretot per invertir, haurien de ser majors. Ací la renda es va reduir visiblement. Aquest fou el mecanisme principal per aconseguir que les terres continuassen conreades i per a permetre la recuperació dels colons. Tanmateix cal destacar que malgrat la reducció, la pressió de la renda fou intensa.

Un altre factor que degué ser fonamental per a la recuperació fou la supressió definitiva del delme que suposava, almenys en teoria, deixar a mans del colon vora la dècima part del total de la collita. L'ocultació i la tradicional oposició al delme havien erosionat fortament aquesta prestació feudal. La reducció del seu pes féu que es reduís també el benefici de la seua abolició. Però malgrat tot, les nostres fonts semblen indicar que la supressió fou beneficiosa per als colons.

Esteban Canales ha plantejat la idea contrària: l'abolició del delme no suposà avantatges al colon perquè ràpidament els propietaris s'apropriaren de la part destinada anteriorment a dita prestació elevat les rendes. Els estudis de Rosa Congost i Enric Tello plantegen que a Catalunya els propietaris s'anticiparen a garantir aquesta apropiació fins i tot abans de l'abolició. Aquesta mateixa apropiació de la part destinada al delme per part del propietari sembla que sigué un factor important de l'elevat creixement de la renda a Castella a partir de la dècada de 1840.³⁰ Les nostres sèries, però, plantegen una situació molt distinta a la comarca de l'Horta: l'abolició del delme no fou seguida d'una elevació sistemàtica de les rendes capaç de traspasar al propietari la part corresponent a la prestació eliminada.³¹

A les parcel·les grans l'abolició del delme no suposà cap variació en la renda. De 1833 a 1846 la renda roman totalment estable. Únicament a partir de 1848 hi haurà modificacions importants, que es justifiquen més amb els efectes de la reforma tributària i amb la fi de la situació de privilegi per part dels colons per conrear les propietats després de la crisi. Si l'Hospital ha hagut de donar grans facilitats als colons per mantenir en conreu les grans finques i ha necessitat reduir la renda de manera significativa, difícilment podia aconseguir un augment després de l'abolició del delme. A les grans propietats, per tant, la supressió beneficia únicament i exclusivament els colons que deixen de fer front al delme i no pateixen

30. E. CANALES, «Diezmos y revolución burguesa...», 269. R. CONGOST, «Reflexions sobre la renda de la terra a la regió de Girona en l'etapa final de l'Antic Règim, 1770-1840» dins l'obra col·lectiva *Terra, treball i propietat...* 247-277. R. ROBLEDO, «La evolución de la renta de la tierra en Castilla, desde comienzos del siglo XIX hasta 1885», *Investigaciones económicas*, 11, 1980, 83.

31. Aquesta peculiaritat ha estat plantejada per Jesús Millan per al País Valencià. J. MILLAN: «Els inicis revolucionaris de la societat valenciana contemporània. Revolució, canvi social i transformacions econòmiques, 1780-1875», dins J. AZAGRA, E. MATEU i J. VIDAL (eds.), *De la sociedad tradicional a la economía moderna. Estudios de historia valenciana contemporánea*, Alacant, Institut Juan Gil-Albert, 1996, 139.

cap alteració de la renda. Amb les propietats petites la situació és una mica diferent, però es pot extraure una conclusió semblant. De les set parcel·les sols tres pateixen una elevació de la renda. Les altres 4 la mantenen estable de 1827 a 1850, sense que l'absència del delme siga aprofitada pel propietari. A les tres parcel·les que pateixen variació l'augment guardaria una estreta relació amb l'abolició, ja que es realitza en 1839 i 1840. Però, en dues de les tres parcel·les l'augment de la renda no arriba al 5%, per la qual cosa difícilment s'apropiaria de la part corresponent al delme. Per tant, si bé la supressió del delme fou aprofitada en alguns casos per elevar la renda, ni aquest augment fou generalitzat, ni quan es realitzà tingué suficient magnitud com per eliminar els avantatges que per als colons havia suposat la seua abolició. La supressió del delme a l'Horta degué permetre un augment important de l'excedent comercialitzable del colon, la qual cosa ajudaria a la seua recuperació definitiva.

Conclusió

La crisi agrària significà a la comarca de l'Horta de València un punt d'inflexió fonamental dintre el procés de transformació. Aquest procés configurà una via específica de canvi agrari que implicava una opció per la intensificació del conreu i establia les bases del desenvolupament agrari posterior. Aquesta àmplia transformació tingué nombroses vessants. Per una banda la crisi aprofundí en la intensificació de l'agricultura i inicià la reorientació dels conreus que seria definitiva en el desenvolupament que l'agricultura mostraria al llarg de les dècades centrals del segle XIX.³² Al mateix temps modificà l'estructura social de la comarca potenciant el desenvolupament d'una àmplia capa de llauradors desposseïts que mitgaven la seua situació mitjançant el recurs a terres arrendades. En aquest sector social s'intensificaren alguns trets fonamentals, com el recurs a la mà d'obra familiar per intensificar el conreu i la formació d'explotacions de superfície cada cop més reduïda. Igualment, la crisi donà lloc a la progressiva desintegració de les grans parcel·les, models d'explotació que anaren mostrant-se cada dia menys rendibles per enfrontar-se a les noves condicions del mercat.

La transformació, però, no s'esgotà en l'aspecte econòmic. A més dels profunds canvis introduïts per la revolució liberal, socialment es produïren importants modificacions que foren també fonamentals en les pautes de desenvolupament posterior de l'agricultura de la comarca. Les actituds dels propietaris i colons aguditzaren alguns trets en les relacions socials, que si bé no foren una novetat i eren presents als darrers anys de l'Antic Règim, condicionarien les relacions entre propietaris i colons i portarien al conflicte que es manifestà durant l'últim quart de segle. El comportament dels propietaris i l'eficaç pressió mostrada per la solidaritat interna dels colons, propicià una pèrdua del control per part dels

32. R. GARRABOU, *Un fals dilema. Modernitat o endarreriment de l'agricultura valenciana. 1850-1900*, València, IVEI, 1994.

propietaris de la terra sobre diversos aspectes de les seues explotacions. La tolerància amb l'endeutament, la generalització de la tàcita reconducció i l'absència de contractes escrits, la tendència a l'estabilitat que mostrà la renda, el trasllat de la inversió als colons a canvi d'importants contraprestacions, el manteniment de la continuïtat familiar dels colons i les dificultats que els propietaris trobaren a l'hora de fer eficaç el recurs a les vies judicials, unit a la pressió que per diferents vies pogué exercir la solidaritat dels arrendataris, acabaren per dificultar greument la lliure disposició que la llei donava als propietaris sobre les seues terres. Aquest conjunt d'interrelacions propicià les bases d'una part del conflicte que durant la segona meitat del segle enfrontaria «la ciutat» amb el seu «Hinterland» i la generació dels «arrendaments històrics» que encara persisteixen a hores d'ara.

QUADRE 1
Preu del blat, renda de la terra i deute a l'Horta de València

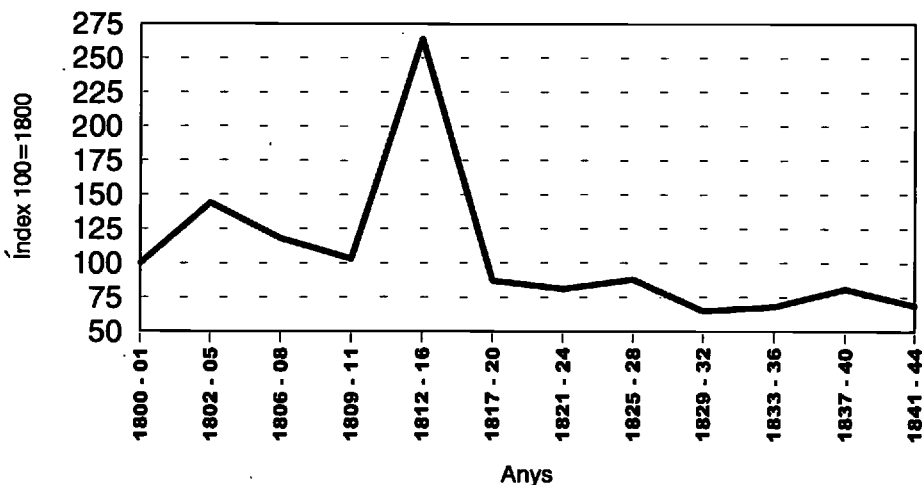
Anys	Preu Blat	PARCEL·LES GRANS				PARCEL·LES PETITES			
		Renda Ll./fc.	Renda índex	Renda defla.	Deute an./pa.	Renda Ll./fc.	Renda índex	Renda defla.	Deute an./pa.
1800-01	100	8,35	100	100	0,5	3,91	100	100	0,5
1802-05	144	8,47	101	70	0,4	3,91	100	69	0,3
1806-08	118	8,95	107	106	0,7	3,98	101	101	0,5
1809-11	103	8,95	107	107	1,2	4,04	103	102	0,9
1812-16	264	8,95	107	47	0,6	4,03	103	45	1
1817-20	87	9,19	110	124	0,5	3,95	101	114	1,1
1821-24	81	8,87	106	128	1	3,86	98	119	1,3
1825-28	88	8,47	101	113	0,7	3,74	95	106	1
1829-32	65	8,1	97	144	0,9	3,71	94	141	1,1
1833-36	68	7,23	86	123	0,5	3,7	94	134	1,3
1837-40	81	7,23	86	105	0,4	3,75	95	116	0,8
1841-44	69	7,23	86	120	0,6	3,89	99	138	0,6

El preu del blat i la renda deflacionada es reflecteixen mitjançant l'índex 100=1800.

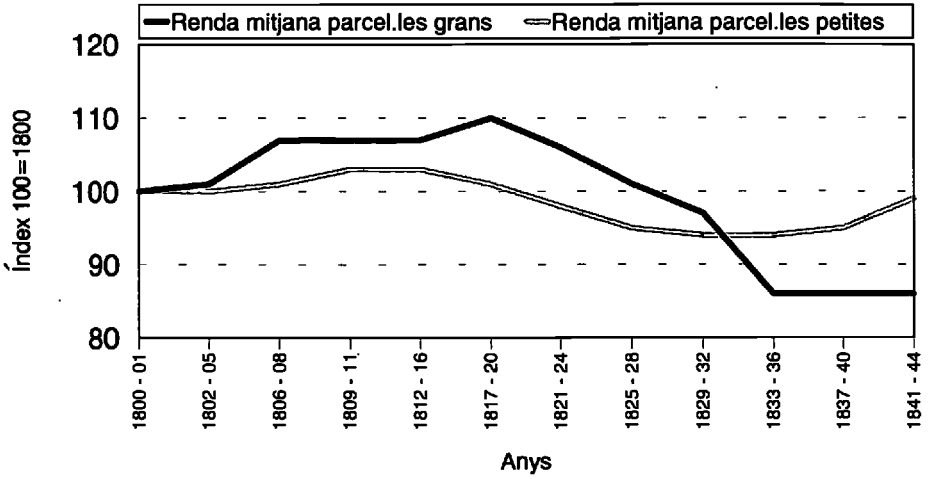
La renda de la terra es reflecteix en lliures per fanecada (ll./fc.) i en el mateix índex.

El deute es reflecteix en anualitats endarrerides per parcel·la. (an./pa.).

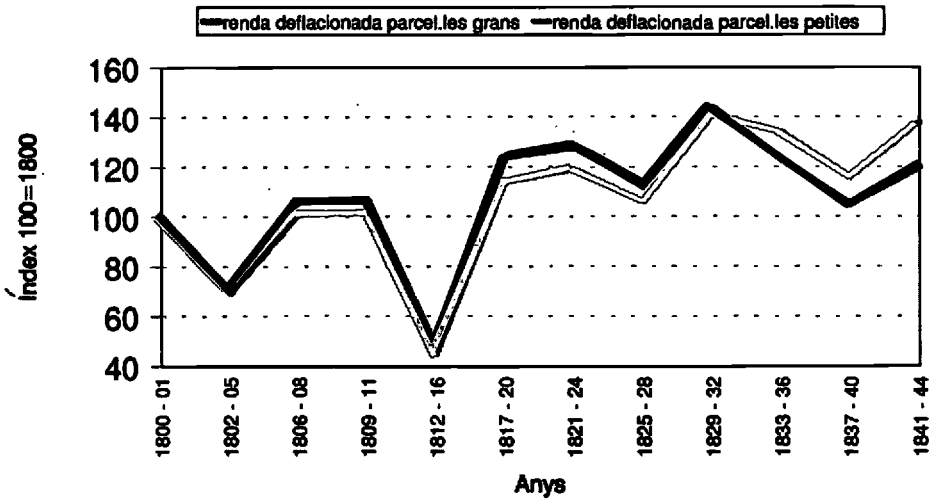
GRÀFICA 1
Preu del blat a la ciutat de València (1800-1844)
Índex 100=1800

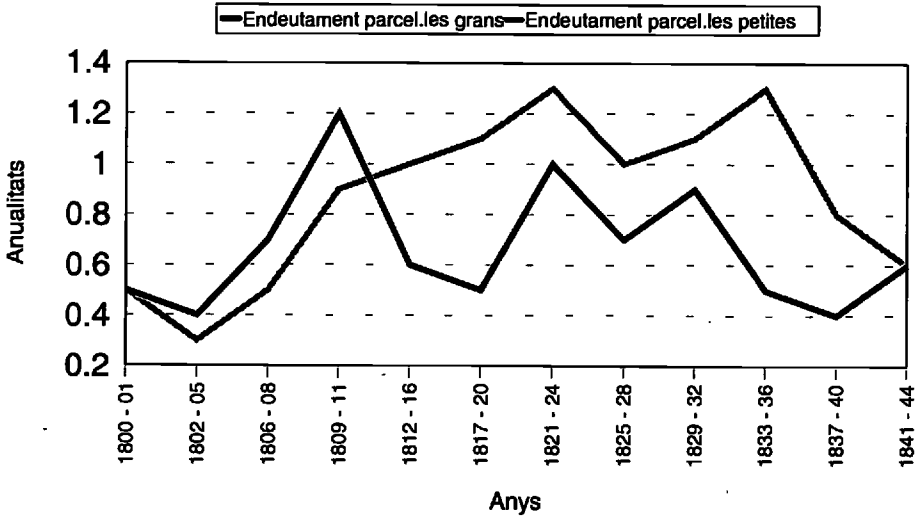
GRÀFICA 2
 Renda mitjana de la terra a l'Horta de València (1800-1844)
 Índex 100=1800

GRÀFICA 3
 Renda de la terra deflacionada a l'Horta de València (1800-1844)
 Índex 100=1800

GRÀFICA 4
 Endeutament a l'Horta de València
 Anualitats endarrerides per parcel·la

Resum

La crisi de principis del segle XIX a l'Horta de València es caracteritzà per l'acusat descens dels preus, la lleugera baixada i estancament de la renda de la terra i l'intens augment del deute dels colons. Atès que la renda no es reduí al nivell dels preus és molt possible que els propietaris gaudiren l'augment dels seus nivells de renda real. Per obtenir això, a les explotacions més petites toleraren un cert endeutament, que no responia a actituds paternalistes sinó a una reunió de factors interrelacionats i a l'elecció d'una alternativa viable. La crisi provocà un conjunt de transformacions que augmentaren la intensificació de l'agricultura i donaren lloc a una articulació peculiar del capitalisme.

Paraules clau: història agrària, crisi agrària, arrendament, renda de la terra, València, segle XIX.

Summary

The crisis of the beginning of the 19th century in l'Horta de València is characterized by the marked drop in prices, the light descent and stagnation in rent of the land and the large increase of indebtedness of the tenants. Given that the rent was not reduced to the level of prices it was very possible that the landlords obtained the increase of their levels of real rent. For this, in smaller exploitations a certain degree of indebtedness was tolerated, which did not respond to paternalist attitudes but to a group of connected factors and the choice of a viable alternative. The crisis provoked some transformations that increased the intensification of agriculture and gave place to a peculiar articulation of capitalism.

Key words: agrarian history, agrarian crisis, land rent, renting, Valencia, 19th century.